

DOI: 10.7596/taksad.v1i2.3

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE ANADOLU'DA MU'TEZİLE EKOLÜNÜN VARLIĞI

Seyfullah KARA,* Karabuk University, Turkey.

Özet

Bilindiği gibi Selçuklular, Sünnî ekollerden Hanefilik mezhebine mensupturlar. Hanefîlerin önemli bir kısmı Maturidîlik ortaya çıkmadan önce Mu'tezile mezhebinin görüşlerini kabul etmiştir. Hanefîliğin rey ekolü olması, bu konuda önemli bir rol oynamıştır. Dönemin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, özellikle Harezm bölgesi Hanefîleri aynı zamanda Mu'tezile'ye mensupturlar. Bu nedenle başta Harezm bölgesinden olmak üzere, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinden çok sayıda Hanefî-Mutezilî alim, özellikle Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelmiştir. Ayrıca, bazı Selçuklu sultanları da Hanefîlikle birlikte Mu'tezile mezhebine mensup olmuşlardır. Böylece Anadolu'da Mu'tezile ekolü ortaya çıkmıştır. Ancak çeşitli sebeplerle bu ekol kendini gösterememiştir. Makalemizde bunun nedenleri üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Türkiye Selçukluları, Mu'tezile, Hanefilik.

Existence of Mu'tezilite School in Period of Seljuk Turks

Abstract

As it is known, Seljuks belong to "Hanafi madhab" that is from Sunnite schools. Before Maturidiyya Sect didn't occurred, an important part of Hanafis adopted Mutazilite sect's view. That Hanafi is "rey school" played an important role in this regard. According to the information sources of the period, especially

---

* Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı.

Mu'tazilites in Khwarezm region, at the same time belong to the Hanafis. For this reason, especially in region of Khwarezm, in regions of Khorasan and Transoxiana many Hanafi-Mutezilite scholars which has escaped in front of the Mongol invasion have come to Anatolia. In addition, some Seljuk sultans belong to both Hanefi and Mu'tazila. Thus in Anatolia Mu'tazila school emerged. However, for various reasons this school can't show himself in Anatolia. In this article, it were also discussed for the reasons of this.

Key Words: Anatolia, Turkey Seljukides, Mu'tazila, Hanefi.

L'Existence de l'Ecole Mu'tazilite à l'Epoque des Turcs Seldjoukides

Résumé

Comme on le sait, les Seldjoukides appartiennent à l'Ecole Hanafite, une des écoles de l'Islam sunnite. Avant l'émergence de l'école Ma'turidite, la plupart des Hanafites ont adopté les opinions de l'école Mutazilite. Le fait que l'école Hanafite fait partie des écoles de l'opinion (*ra'y*) a joué un rôle important. Selon les informations des sources de l'époque, les Hanafites, plus précisément ceux de la région de Khârezm, appartiennent aussi à l'école Mutazilite. De ce fait, de nombreux savants Hanafites-Mutazilites venant de Khorasan, Transoxiane et plus particulièrement de Khwarezm sont arrivés en Anatolie à cause de l'invasion mongole. En outre, certains Sultans seldjoukides étaient Mutazilites ainsi qu'ils étaient Hanafites. L'école Mutazilite est apparue ainsi en Anatolie mais, pour diverses raisons, elle n'a pas pu se développer. Dans cet article, nous avons aussi parlé des raisons qui ont conduit à cette situation.

Mot-Clés : Mutazilisme, Seldjoukides, Mutazilizme en Anatolie.

وجود مذهب المعتزلة بالأناضول في العهد السلاجقة التركية

ملخص

كما هو معروف فإن السلاجقة كانوا منتمين إلى المذهب الحنفي السني. وكان معظم الحنفيين قد شاركوا في آراء المعتزلة قبل ظهور مذهب الماتريدية. فإن كون الحنفية على أنها من أهل الرأي قد لعبت دوراً هاماً في هذا الصدد. ووفقاً للمصادر العلمية فإن الحنفية وخاصة الذين عاشوا في منطقة خوارزم كانوا منتمين إلى المعتزلة. ولذلك فإن كثير من العلماء الحنفيين المعتزليين قد فروا من منطقة الخراسان ومنطقة ماوراء النهر ولا سيما من منطقة الخوارزم بسبب الغزو المغولي وأتوا إلى الأناضول. وبالإضافة إلى ذلك فإن بعض السلاطين السلاجقة كانوا منتمين إلى

المذهبيّن المعتزلي والحنفي معاً. وهكذا نشأت مذهب المعتزلة في الأناضول. ومع ذلك فإن هذا المذهب ولأسباب مختلفة لم تستطع إظهار نفسه. في هذه المقالة نوقشت تلك الأسباب.

كلمات البحث: المعتزلة ، السلاجقة ، المعتزلة في الأناضول.

Giriş

Anadolu toprakları, tarihi boyunca en ilkelinden en mükemmeline, politeist inançlardan monoteist olanına kadar hemen bütün türdeki dinlerle tanışmıştır. Anadolu'ya giren ve tarihçilerce bilinen çeşitli milletler burada yerleşmişler ve giderek Anadolu halkı ve kültürüyle kaynaşmışlardır. Bu topraklara gelerek yerleşen her millet tabiatıyla kendi inanç ve kültürlerini de beraberinde getirmiş, böylece tarihi boyunca bu bölge, çok çeşitli inanç ve kültürlerin yaşadığı mekan haline gelmiştir. Anadolu'ya gelerek yerleşen ve asırlardır bu topraklarda inşa ettikleri sayısız eserlerle burasını bir Türk vatanı haline getiren en son millet, Selçuklu Türkleri olmuştur. Selçuklular, dinlere ve inançlara yabancı olmayan böyle bir ülkeye gelmişler ve burada İslam dinini yayma başarısını göstermişlerdir.

Selçuklular döneminde İslamlaşma süreci boyunca çok çeşitli tasavvufî akımlarla itikadî ve fikhî mezhepler, bu sürece katkı yapmışlardır. Anadolu'da yeni oluşan medenî ve kültürel iklimin gelişmesinde ilerleyen dönemlerde bu akımların genellikle müspet diyebileceğimiz rolleri olmuştur. Selçuklu Türkleri'nin Hanefîliği tercih ettiklerini bildiğimize göre, sözü edilen medeni ve kültürel iklimin gelişmesinde Mu'tezile ekolünün bir katkısı bulunmalıdır. Çünkü, Hanefîlik ile Mutezile ekolü birbirine yabancı dinî ekoller olmayıp, hem yöntem açısından akli devreye sokmaları, hem de tarihsel süreçte birliktelik arz etmeleri nedeniyle, mensuplarından önemli oranda kişinin birbirine yakın durduğu iki farklı dinî oluşumdur. Daha önce, başka bir çalışmamızda Hanefîlik-Mu'tezile birlikteliğini ele aldığımız gibi¹, Mu'tezile'nin Anadolu'nun fikir hayatına nasıl ve hangi yollarla girdiğini de ortaya koymuştuk².

Bu nedenle, şimdiki çalışmamızda ne sözü edilen iki ekol arasındaki birliktelikten, ne de Mu'tezile'nin Anadolu'ya girdiği yollardan söz edeceğiz; bununla birlikte, bilhassa XII. yüzyılın ilk yarısının ortalarına doğru Moğolların önünden kaçıp gelen yoğun Türk göçlerinin önemli bir kısmının Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğinin

¹ Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, 2007, s.231-239.

² 20-22 Ekim 2011 tarihinde Konya'da düzenlenen II.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu'nda sunduğumuz, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'nun Fikir Hayatına Mu'tezilî Düşüncenin Girişi" adlı tebliğimiz.

yaşandığı Harezmşahlar ülkesinden gerçekleştirildiğini de hatırlamamız gerekir. Gerçekten, XI., XII. ve XIII. yüzyıl boyunca Anadolu'ya yapılan göçler Maverâünnehir, Horasan ve Hârizm bölgesinden yapılmıştır. Maverâünnehir bölgesinde Hanefî-Mu'tezilî birlikteliği çok nadir olduğundan bu bölgeyi bir kenara bıraksak bile, sözü edilen birlikteliğin yaşandığı Horasan şehirlerinden, bilhassa Hârizm bölgesinden gelen Hanefî alimlerin itikadî aidiyetlerini dikkate almak gerekmektedir. Dolayısıyla bu Hanefî alimlerin en azından önemli bir kısmının Mu'tezilî olabileceği, daima göz önünde bulundurulmalıdır.

Selçuklular ve Mu'tezile

Esasen, konuyla ilgili asıl önemli olan hususlardan biri, Selçuklu Sultanlarının ve Selçuklu Devleti'nin Mu'tezile'ye nasıl baktığıdır. Bu noktada, kaynaklarımız Selçuklu-Mu'tezile ilişkilerinin oldukça müspet bir zemine oturmuş bulunduğunu söyleme imkanını bize vermektedir. Gerçekten, Selçuklu sultanları ile Mu'tezile mensupları arasında sıcak ilişkiler yaşanmıştır. Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğinin yaşanmasından kaynaklandığını düşündüğümüz bu ilişkiler, zamanla Selçuklu-Mu'tezilî hissî yakınlığına da dönüşmüş bulunmaktadır. Selçuklu hanedanının öteden beri Mu'tezile ile yakın ilişkileri olduğu kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz bunun en önemli sebebi Selçukluların İslam Dini'ne intisap ederken İslamiyet'in Hanefî formunu almış olmaları, yani, Müslümanlaşırken aynı zamanda Hanefî mezhebine girmiş olmalarıdır. Selçukluların, devletlerini kuruncaya kadar yaklaşık bir asra yakın gezindikleri başta Harezm ve Horasan gibi bölgeler, Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğine hiç de yabancı olmayan bölgelerdir. Bu birlikteliğin Hanefî mezhebine mensup olan hanedanın Mu'tezile'ye ilgi duymasına yol açtığı kuşkusuzdur.

İlk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin Eş'arîler üzerinde kurduğu baskı, her ne kadar Sultan'ın doğrudan bu baskıyla ilgili bir emriyle olmasa da³, Tuğrul Bey'in Mu'tezile'ye yakın durduğu da olayların seyrinden anlaşılmaktadır. Bunun da ötesinde, tarih kaynaklarında bazı Selçuklu sultan ve hanedanlarının Mu'tezilî itikada sahip bulunduğunu gösteren bilgiler mevcuttur. Selçuklu sultan ve melikleri Mu'tezilî yöntem ve düşünceleri en azından desteklemişlerdir. Nitekim, Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Selçuklu Meliki Sultan Mesûd döneminde Mu'tezilîlerce Eş'arîlere yaşatılan ikinci bir mihne vakası meydana

---

³ Çünkü, Sultan'ın verdiği emir, Eş'arîlere değil, Rafizîlere lanet okunmasıyla ilgilidir. Ne var ki, Vezir Amîdülmülk bu emri hedefinden saptırması ve bilinçli bir şekilde Sultan'ın biraz da konuyla ilgili cehaletinden de faydalanmak suretiyle Eş'arîlere yönlendirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Kara, *a.g.e.*, s.274 vd.

gelmiş, Sultan bu mihne emrini bizzat bilerek ve isteyerek vermiştir⁴. Sultan Mesûd'un 538/1143 yılında Bağdat'a geldiğinde cereyan eden olaylar, bunun böyle olduğunu göstermektedir. Nitekim, Sultanın beraberinde Bağdat'a getirdiği Hanefî alim Hasan b. Ebî Bekr en-Nîsâbûrî, Bağdat'ın en büyük ilim ve tedris merkezi durumunda bulunan Mansûr Camii'inde yaptığı konuşmada, Eş'arî olmamaları konusunda Şafiilere adeta bir muhtıra vermiştir⁵. Bağdat'ın tam da kalbinde, Sultanla birlikte Bağdat'a giren bir devlet bürokratu tarafından böyle bir muhtıranın verilmesinden Sultanın haberinin, hatta emrinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Nitekim, Nizamiye Medresesinin kapısındaki Eş'arî isminin silinmesini, Sultan Mesûd bizzat emretmiştir; Eş'arî ismi yerine Şafii yazdırmıştır⁶.

Ancak, ilginçtir, buna rağmen Sultan Mesûd, Mutezilî Hanefîlerden rü'yetullahı ve Kur'an'ın mahluk olmadığını kabul etmelerini istemiş ve onları bu konularda Maturidî görüşün çizgisine getirmeye çalışmıştır. Nitekim, az önce adı geçen Hasan b. Ebî Bekr, muhtıra metninde “*Ben Hanefî'yim; ama Mu'tezilî değilim. Siz de Şafîi olun; ama Eş'arî olmayın*” diyerek, bütün göstergeler Mu'tezilî olduğunu göstermesine karşın⁷, Mu'tezilî itikada sahip olmadığını vurgulamıştır. Sultan, Hanefîlerin Mu'tezilî fikirleri bırakmasını söylerken, Eş'arîlere olduğundan daha hoşgörülü davranmış, Maturidî çizgiyi reddeden Mutezilîlerden hiç kimse zarar görmemiştir⁸. Bu durum, Selçuklu sultanlarının Mu'tezile'ye hoşgörülü yaklaştığını, Eş'arîler karşısında Mu'tezile'yi tercih ettiğini göstermektedir.

Anadolu Selçuklularının da bu desteği devam ettirdikleri, hatta bizzat Mutezilî düşünceleri kabul ettikleri anlaşılmaktadır. İbnu'l-Esîr, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'tan söz ederken, “*hayret-i mâcip bir şeydir ki, Kutalmış, Türk olduğu halde astrolojiye (ilm-i nücûm) vakıfı ve bu ilmi mükemmel derecede biliyordu. Kutalmış, bu ilimden başka etnolojiyi de (min ulûmin li'l-kavm) biliyordu. Onun ölümünden sonra çocukları da ilm-i nücûmu tahsile ve bu ilmin alimlerini yanlarında barındırmaya devam ettiler. Onlar, bu sebeple dinlerine zarar verdiler*” diyerek⁹, cedleri Kutalmış'tan itibaren Anadolu Selçuklularının Mu'tezilî düşünceye sahip olduklarına işaret etmiştir. İlm-i nücûm diye tabir edilen astroloji ilmi Mu'tezile mensuplarının yabancıları olmadıkları bir bilimdir. Ayrıca, İbnu'l-Esîr'in, “*dinlerine*

⁴ Madelung, Wilferd F., “Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, nşr. Sönmez Kutlu, Ankara, 2003, s.326-327.

⁵ İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî (597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Beyrut, 1992, XVIII, 31.

⁶ *A.g.e.*, XVIII, 32.

⁷ Çünkü hem dili çok iyi kullanmak, hem de münazarada çok iyi bir kavrayışa sahip olmak gibi hususlar, kaynakların hep Mu'tezilîler için söyledikleri özelliklerdendir. Bkz. *a.g.e.*, XVIII, 31.

⁸ Abdülcelil er-Râzî, *Kitâbu'n-Nakd*, Tahran, 1952, s.52'den naklen Madelung, *a.g.e.*, s.330.

⁹ İbnu'l-Esîr, ‘İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerîm (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1966., VIII, 367.

zarar verdiler” ifadesi, Kutalmış’ın ve çocuklarının Mutezilî olarak görüldüğüne işaret eder.

Anadolu’da Mu’tezile Varlığı

Bu durum, Mu’tezile ekolünün başta Selçuklu Sultanları eliyle Anadolu’ya taşındığını göstermektedir. Bu sultanlardan biri, Anadolu Selçuklu Sultanı II.Kılıçarslan’dır. Süryani Mihael, 1181’den itibaren dinî ve felsefî tartışmaların Malatya’da Sultan II.Kılıçarslan’ın huzurunda gerçekleştiğini söylemektedir. Ona göre, Kılıçarslan Kemaleddin adında bir felsefe bilgini her zaman yanında bulundurmıştır¹⁰. Hem ilm-i nücûm, hem de felsefe ile uğraşmak, Mutezilî gelenekte oldukça önemlidir. Başka bir ifadeyle, Mu’tezilî düşünce İslam kaynaklarında çoğu kez felsefî düşünce ile özdeş kabul edilmiştir. Hatta, felsefe ile astronomi çoğu zaman yan yana zikredilmiştir. Dolayısıyla Mu’tezilî anlayış, İslam dünyasında ilmî hayata ve bilimsel düşünceye hareket kazandırmıştır. Öyleyse Kutalmış oğullarının astronomiye ve felsefeye olan ciddi ilgileri, Mu’tezilî düşünceden bağımsız düşünülmemelidir.

Kılıçarslan’ın sadece Mu’tezile alimleriyle yakın ilişkisini ortaya koymakla kalmayan, aynı zamanda Mu’tezilî düşünceye sahip alimlerin Anadolu’ya geldiğini açık bir biçimde ortaya koyan bir hadise de şudur: Bedâiu’s-Sanâi müellifi ünlü Hanefî alim Alâuddîn el-Kasânî Anadolu’ya gelmiş ve Selçuklu sultanının sarayında ağırlanmıştır. Muhtemelen sarayda sultanın huzurunda sık sık düzenlenen münazaralar sırasında Kâsânî, Şârânî adında Mu’tezilî bir fakihle tartıştı. Tartışmanın, Ebî Hanîfe’nin müctehitlerin içtihatlarında yanılıp yanılmadığı hakkındaki görüşüyle ilgili olması, sarayda devamlı kaldığı anlaşılan Şârânî’nin de Hanefî olduğunu, tartışma sırasında sultanın gösterdiği tepki dikkate alındığında büyük ihtimalle de sultanın özel fakihi olarak görev yaptığını gösteriyor. Öyleyse, bu kişinin hem Hanefî, hem de Mu’tezilî olduğu açıktır. Kâsânî, Ebû Hanîfe’nin görüşünün müctehitlerin kendi içtihatlarında isabet edebileceği gibi, hata da yapabilecekleri şeklinde olduğunu söylüyor. Şârânî ise, Ebû Hanîfe’nin görüşünün her müctehidin içtihadında isabet edeceği yönünde olduğunu ifade ediyor. Bunun üzerine Kâsânî, karşısındaki kişinin Mu’tezilî düşüncelere sahip olduğunu anlıyor ve muhatabına şiddetle karşı çıkarak “*senin bu söylediğini Mu’tezile söylemektedir*” diyor. Bu minval üzere sürüp giden tartışma sırasında Kâsânî sinirlenerek, muhatabına değnekle vurmaya kalkışınca Sultan araya girerek “*bu, fakihe iftiradır, bizden uzaklaş*” demek suretiyle tepkisini göstermiştir. Ancak sultanın basiretli veziri devreye girerek, Kâsânî’nin İslam dünyasında çok etkin ve saygın bir kişi olduğunu, ona bu şekilde muamele yapmanın

¹⁰ Chronique de Michel le Syrien, ed. et trad. J.B.Chabot, Paris, 1905, III, 391; Turan, Osman, “Kılıç Arslan II”, *İA*, İstanbul, ts., VI, 700.

doğru olmayacağını, en uygun yöntemin onu elçi olarak göndermek olacağını söylemiş ve Kâsânî Nureddin Mahmud Zengî'ye elçi olarak gönderilmek suretiyle Anadolu dışına çıkarılmıştır¹¹.

Olayda üç husus çok açık bir biçimde dikkat çekmektedir. **Birincisi;** Sultan, Şârânî'ye sahip çıkmakla, onun Mu'tezilî düşüncesini paylaşmaktadır. **İkincisi;** Sultan, Şârânî'ye sahip çıkmak uğruna çok ünlü bir alimi ve kamuoyunu karşısına almayı göze aldığına göre, sahip çıktığı bu kişi, onun özel fakihî olmalıdır. Öyleyse Selçuklu sultanlarının özel fakihleri arasında Hanefî-Mu'tezilî fakihler de yer almıştır. **Üçüncü olarak;** Anadolu'ya, hem de daha Moğol istilasından önce bile Hanefî-Mu'tezilî fakihler gelmiş ve münazaralarda bulunmak suretiyle, Anadolu bilim ve fikir hayatına katkılarda bulunmuşlardır. Esasen, Mu'tezile mensuplarının daha Danişmendlilerle birlikte Anadolu'ya intikal ettiği hususu ortaya konmuş bulunmaktadır¹².

Öte yandan Hanefî mezhebine mensup olup hadis okutacak kadar hadislere vakıf olan ve itikadî bakımdan hadisçilerin yolunu takip ettiği anlaşılan Nureddin Zengî¹³, Mu'tezile'nin yolunu takip eden Sultan II. Kılıçarslan'ı itikadî bakımdan sorunlu bulmuş ve ona imanını yenilemeyi, hem de resmî olarak, Anadolu harekatı sırasında yaptığı antlaşma maddeleri arasına koydurmuştur¹⁴.

Rükneddin Süleymanşah'ın da babası gibi, Mu'tezilî fikirlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, İbnu'l-Esîr'in belirttiğine göre, halk onun itikadının bozuk olduğunu düşünmekteydi. Anlaşılan, XIII. yüzyıla girerken, XII. yüzyıl başlarındaki Hanefî-Maturidî birleşmesi ve Eş'arî düşüncenin İslam dünyasında Sünnî anlayışı temsil eden tek ve en önemli ekol olduğu vurgusu, etkisini halk üzerinde göstermeye başlamış görünmektedir. İbnu'l-Esîr, Süleyman Şah'ın felsefî bir mezhebe mensup olduğunu, bu mezhebe mensup olmakla itham edilen herkesin ona sığındığını, sultanın bu kişilere çok iyi davrandığını, onlara lütuf ve ihsanlarda bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca, sultanın akıllı olduğunu, halkın nabzını iyi tuttuğunu, bu nedenle de mensubu bulunduğu bu mezhebi uluorta açıklamadığını, kamufle ettiğini ifade etmektedir¹⁵.

İbnu'l-Esîr, Süleyman Şah ile ilgili olarak da, sultanın babasının başından geçtiği benzer bir olayı nakleder. Buna göre; Sultanın yanındaki bir şahıs, zındıklık ve

¹¹ İbnu'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, nşr. Süheyl Zekkâr, 1987, s.1792; İbn Ebî'l-Vefâ, Ebû Muhammed Abdulkadir b. Ebî'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed (775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Riyâd, 1993, IV, 26.

¹² Bayram, Mikail, *Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 18 (2005), s.131 vd.

¹³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 57.

¹⁴ İbnu'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye*, Mısır, 1963, s.160-161.

¹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 65.

felsefi bir ekole mensup olmakla suçlandı. Adam Sultanın yakınlarındandı. Bir gün bir fakih gelip onunla münazaraya girdi. Adam felsefi inançlarından bahsedince, fakih ayağa kalkıp Sultanın huzurunda onu tokatladı ve ağır sözler söyledi. Sultan Süleyman Şah, hiç müdahale etmeden sessizce dinledi. Fakih oradan ayrılınca, bu adam, Sultana “*böyle bir adam senin huzurunda bana saygısızlık ederek haddi aşıyor, fakat sen hiç ses çıkarmıyorsun*” diyerek sitem etti. Bunun üzerine Süleyman Şah bu kişiye, “*Eğer ben konuşsaydım, hepimiz öldürülürdük. Senin istediğin açıklamayı yapamazdım*” demiştir¹⁶.

Süleyman Şah’ın yanındaki bu kişinin bir fakih olduğu muhakkaktır. Çünkü bir fakihin gelip münazara etmesi için karşısındaki kişinin de en az onun kadar fakih olması gerekir. Dolayısıyla felsefî inançları olan bu fakihin, Hanefî-Mu’tezilî olduğu gayet açıktır. Asıl ilginç olan şey, Süleyman Şah’ın söyledikleridir. Öyle anlaşılıyor ki, Maturidî düşünce Hanefîlikle birlikteliğe başlarken, Eş’arî inanç sistemi de tüm coğrafyayı etkilemeyi başarmış görünüyor ve Mu’tezilî ekol, artık tehlikeli bir zındıklık olarak telakki edilmeye başlanıyor. Dolayısıyla, biyografi kaynaklarının Anadolu’daki Hanefî alimlerden söz ederken, onların itikadî mensubiyetlerine hiç girmemeleri, onlara bu zındıklık yaftasını yakıştıramadıklarındandır; yoksa bu alimlerin Mu’tezilî olmadıklarından değildir.

Nitekim, “*Râhatu’s-Sudûr*” isimli çalışmasını Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev’e ithaf etmiş olan er-Râvendî’nin¹⁷, bu Sultandan Hanefî ve Şafiiler arasındaki taassup ve düşmanlığı kaldırmasını istemesi¹⁸, Şafii ve Hanefiler arasındaki mücadelelerin arka planında önemli ölçüde Eş’arî-Mu’tezilî çekişmesinin yattığını bildiğimize göre, bu iki itikadî ekole mensup alimlerin Anadolu’da varlığını göstermektedir. Bu bakımdan Malikî mezhebine mensup İbnu Battûta’nın “*Anadolu ülkesinin halkı genellikle İmam-ı Azam Ebû Hanîfe mezhebi üzerine olup, Ehl-i Sünnet’tir. Aralarında Kaderî, Raftzî, Mutezilî, Haricî ve bidat ehli bulunmayıp, Allah onları bu faziletleriyle üstün kılmıştır*”¹⁹ ifadesi, genel olarak doğru olmakla birlikte mübalağalı olduğu da bilinmelidir. İbnu Battûta’nın gözden kaçırdığı şey, bu Hanefîlerin aynı zamanda Mu’tezile olabileceği hususudur.

Görüldüğü gibi, henüz Moğol istilasından dahi, Anadolu’ya Hanefî Mu’tezilî fakihler gelmişler ve hükümdar saraylarında münazaralarda bulunarak Anadolu’nun düşünce hayatına önemli katkılar yapmışlardır. Daha Anadolu’da

---

¹⁶ A.k., X, 65-66.

¹⁷ Affan Saljuk, “*Saljuqid Period and the Persian Historiography*”, Islamic Culture, III, (1977), s.181.

¹⁸ Er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207?), *Râhatu’s-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatları ve Sevinç Alameti)*, çev. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, I, 82.

¹⁹ İbnu Battûta, *Seyahatnâme-i İbni Battuta (Tuhfetü’n-Nuzzâr fî Garâibi’l-Emsâr ve Acâibi’l-Esfâr)*, çev. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333-1335, I, 310.

kurulan ilk Müslüman Türk Devletleri arasında bulunan Danişmend Oğulları Devleti'nin Kayseri şehir muhafızı İlyas b. Ahmed adlı bir kişi, bu devletin kurucusu Melik Ahmed Gazi'ye sunduğu “*Keşfü'l-Akabe*” adlı astronomiye dair yazdığı eserinde Ahmed Gazi için şunları kaydetmiştir: “*Pek çok filozof ve faziletli kişi ve dünyanın dört bir yanından akliyeciler o yüce zata yönelmekte ve her biri sahip oldukları ilmi yaymak ve uygulamak nisbetinde o hazretin cömertlik denizinden pay almaktadırlar*”²⁰. Kaynaklarda “*Felsefeci*” ve “*akliyecî*” ifadelerinin genellikle Mu'tezile mensubu alimler için kullanıldığını bildiğimize göre, eserde zikredilen felsefeci ve akliyecilerin Mu'tezile mensubu olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim, ilerleyen süreçte sultanların yanındaki fakihlerin Mu'tezile'ye mensup olduklarını açıkça görmüş bulunuyoruz.

Moğol istilasının gerçekleşmesiyle birlikte ise, Moğolların önünden Horasan, Maverâünnehir ve bilhassa Hârizm'den kaçıp gelerek Anadolu sultan ve beylerine sığınmış olan binlerce Hanefî bilgin içinde Mu'tezilîlerin de bulunduğu muhakkaktır. Anadolu sultanlarının genellikle medrese gibi kurumlarda Hanefî müderrisleri istihdam ettiklerini, çeşitli vakfiyeler yoluyla öğrenmekteyiz. Başta Hârizm bölgesi gibi önemli kültür bölgesinden olmak üzere Horasan ve Maverâünnehir'den Anadolu'ya gelen bu ilim erbabı sultanlar ve beyler tarafından ilgi ve heyecanla karşılanmıştır. Moğol istilasının yol açtığı göçler neticesinde Alâeddin Keykubat döneminde Konya, çok sayıda felsefeci, sufi ve alimin sığındığı bir merkez haline gelmiştir²¹. Neşri bu hususa, “*Ve bunun (I.Keykubat'ın) eyyamında Memleket-i Rûm'da ulemâ ve sülehâ ve etkîyâ ve evliyâ çoğaldı. Zira Moğol İran'a müstevli olup alemde huzur kalmamıştı*” sözleriyle temasta bulunmuştur²². Nitekim, Mentеше Oğulları Bey'i Orhan Bey'in etrafını çevirmiş olan fakihlerden biri de, Hârizm bölgesinden gelmişti²³.

Muhtar b. Mahmud b. Muhammed Ebu'r-Recâ el-Gazmîni, Hârizm kasabalarından biri olan Gazmin'de doğup Anadolu'ya gelen ve bir süre burada yerleşen Hârizmlî Hanefî ve aynı zamanda Mu'tezilî alimlerden biridir. 1373'te vefat eden İbn Ebi'l-Vefâ, bu kişiyi Hanefî alimlerle ilgili “*Tabakât*”na alırken, onunla ilgili geniş sayılabilecek bilgi verir, eserlerini, şerhlerini tanıtır; fakat, bu Hârizmlî Hanefî alimin itikadî yönüyle ilgili tek bir kelime etmez²⁴. Aradan beş asır gibi çok büyük bir zaman dilimi geçtikten sonra on dokuzuncu yüzyılda yaşayan Leknevî, bu kişinin itikadî yönünü söyler ve onun furûda Hanefî, itikatda ise Mu'tezilî olduğunu

²⁰ Keşfü'l-Akabe, v.250a'dan naklen Bayram, Mikail, Alaaddin Keykubad'ın İlmî Şahsiyeti, “*I.Alaaddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*”, Konya, 2010, s.5.

²¹ Hasluck, F. W., *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929, I, 167.

²² Neşrî, Mehmed (927/1520), *Kitâb-ı Cihan-Nûma*, nşr. Faik Reşit Unat - Mehmet A. Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 1949, I, 37-39.

²³ Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği*, Ankara, 1999, s.115.

²⁴ Bkz. İbn Ebi'l-Vefâ, *a.g.e.*, III, 460-462.

ifade eder²⁵. İşte bu örnek, Selçuklular ve beylikler, hatta daha sonra Osmanlılar döneminde Hanefî alimlerle ilgili yazılan biyografi türü eserlerde Hanefîlerin Mu'tezilî oldukları hususunun gizlendiği yönündeki daha önce öne sürdüğümüz²⁶ tezimizi güçlendirmektedir. Bunun sebebini ise az sonra ele alacağız.

Anadolu'nun bazı önemli şehirlerinde Mu'tezilî akideye dair izlerin görüldüğü, tarih kaynaklarının verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Öyleyse, bu şehirlerde Mu'tezile'ye mensup ilim adamlarının olduğunu, bunların halkın itikadî inanışları üzerinde etkili olduğunu kabul etmemiz gerekir. Nitekim, XVII. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi, içinde bazı hatalar barındırmakla birlikte, Sivas şehriyle ilgili olarak verdiği bir anekdotta, 1400 yılında Timur'un bu şehri istila ettiğinden söz eder ve onun, “*Sivaslıların Kur'an'ın mahluk, yani yaratılmış olduğuna inandıklarını*” söylediğini nakleder²⁷. Sivas'taki bu düşünce, tam da Mu'tezile'nin ana inançlarından birini oluşturmaktadır. Kazvinî'nin, Sivas halkının Hanefî mezhebine mensup olduklarını söylediğini²⁸, bu noktada ise Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğini tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Dolayısıyla, Sivas bölgesine Hârizm ve Horasan şehirlerinden Hanefî-Mu'tezilî ilim adamlarının gelmiş olduğu ve bu ilim adamlarının halkın itikat yapısı üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Netice şudur ki; Selçuklular döneminde Anadolu'ya çok sayıda Hanefî-Mu'tezilî alim gelmiş ve Anadolu fikir hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak, ilginç bir biçimde, XII. ve XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki Hanefî alimlerini ele alan biyografi kaynakları bu alimlerden söz ederken, onların itikadî mensubiyetlerine hiç değinmemişlerdir. Bunun yerine, “*felsefeye hakim*”, “*felsefi düşünceye sahip*”, “*kelam ilminde çok iyi*”, “*münazarada mahir*”, “*çok iyi bir münazaracı*” gibi, daha çok Mutezile'ye nispet edilen kalıp ifadeleri kullanmışlardır. Ayrıca, Hanefîlerin Şafii ve Eş'arîlere karşı düşmanlıkları da, aynı zamanda, Mu'tezilî olduklarını gösteren önemli ölçütlerden biridir²⁹. Nitekim, daha önce de temas ettiğimiz gibi, “*Râhatu's-Sudûr*” müellifi er-Râvendî'nin I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den Hanefî ve Şafiiler arasındaki taassup ve düşmanlığı kaldırmasını istemesi³⁰, Hanefî-Mutezilî ve Şafiî-Eş'arî alimlerin Anadolu'daki varlığını

²⁵ El-Leknevî, Muhammed Abdu'l-Hayy (1304/1886), *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut, 1998, s.349.

²⁶ 20-22 Ekim 2011 tarihinde Konya'da düzenlenen II.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu'nda sunduğumuz, “*Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'nun Fikir Hayatına Mu'tezilî Düşüncenin Girişi*” adlı tebliğimizde bu tezi ortaya koymuştuk.

²⁷ Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatnâme*, sad.Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, İstanbul, ts., III, 156.

²⁸ Kazvinî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, ts., s.537.

²⁹ Hanefî-Şafii mücadelelerinin arka planında itikadî mezhep karşılaşmalarının etkisi olduğunu başka bir çalışmamızda ortaya koymuştuk. Bkz. Kara, *a.g.e.*, s.229 vd.

³⁰ Er-Râvendî, *a.g.e.*, I, 82.

göstermektedir. Peki, kaynaklar, neden bu alimlerin Mutezilî olduğunu zikretmemektedir? Bizce bunun **iki sebebi** vardır:

1- Ebû'l-Muîn en-Neseî olarak tanınan Meymûn b. Muhammed'in (ö.508/1114) Mâturîdîliği sistemleştirmesi ve ekolleştirmesiyle birlikte Hanefî-Mâturidî birlikteliğinin devreye girerek, Hanefîliğin itikadî ekol boşluğunu doldurmuş bulunması ve Hanefilik-Mu'tezilîlik birlikteliğinin arka planda kalmış olması. Hanefî mensuplarının itikadî ekol boşluğunun doldurulmasıyla birlikte Maturidîlik ön plana çıkartılırken, Hanefî çevrelerce Mu'tezile'nin bidatçi olduğu, daha bir gür sesle dillendirilmiştir. Esasen, Mu'tezilî olmayan Hanefî fakihlerinin Mu'tezile'ye öteden beri hiç de hoş bakmadıkları bilinmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Maturidî düşünce Hanefîlikle birlikteliğe başlarken, Eş'arî inanç sistemi de Mu'tezile'ye karşı tüm coğrafyayı etkilemeyi başarmış ve Mu'tezilî ekol, artık tehlikeli bir zındıklık olarak telakki edilmeye başlanmıştır. Daha önce geçtiği üzere, Süleyman Şah'ın, yanındaki fakihe hitaben "*Eğer senin istediklerini söyleseydim, ikimiz de öldürülürdük*"³¹ demesi, boşuna değildir.

2- Bunun sonucu olarak, XII. yüzyıldan itibaren Hanefîlerle ilgili yazılan kaynaklarda müellifler, taassup göstererek Hanefî alimleri Mu'tezile ile birlikte yana zikretmek istememişler, Hanefî ilim adamlarına kendilerince herhangi bir nakîsa bulaştırmaktan çekinmişlerdir. Dolayısıyla, biyografi kaynaklarının Anadolu'daki Hanefî alimlerden söz ederken, onların itikadî mensubiyetlerine hiç girmemeleri, onlara bu zındıklık yaftasını yakıştıramadıklarındandır; yoksa bu alimlerin Mu'tezilî olmadıklarından değildir. Aksi takdirde, Ebû'l-Ferec'in de belirttiği gibi, Moğolların önünden kaçan, üstelik Hârizm gibi Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğinin yoğun olarak yaşandığı bir coğrafyadan çıkıp gelerek Anadolu Sultanı Keykubat'a sığınan binlerce Hârizmli arasında Mu'tezile mensuplarının bulunmadığını ileri sürmek ve bunun izahını yapmak mümkün değildir. Sultan, bu insanların hepsinin ilticalarını kabul etmiş, bu kişiler de sultanın ölümüne kadar ona itaatten ayrılmamışlardır³². Hârizm bölgesinden Anadolu'ya gelmiş olan bu Hanefî-Mu'tezilî ilim adamları Selçuklulardan sonra da Bey'lerin etrafında yer almışlardır; fakat, muhtemeldir ki, Mu'tezile'nin sapkın bir akım olarak algılanması ve bu algının iyice yaygınlaşması sonucunda kimliklerini gizlemişler ve böylece zaman içinde itikaden Sünnî kalıplara doğru bir evrilme yaşamışlardır. Nitekim, Hanefî-Mu'tezilîler bunun bir benzerini Altın Orda Devleti hükümdarı Özbek Han döneminde Hârizm bölgesinde de yaşamışlardır. Nitekim, bölgeyi gezen İbn Battûta'nın verdiği bilgilere göre, buradaki

³¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 65-66.

³² Ebû'l-Ferec, Gregory Bar Hebraeus, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, II, 530.

Mu'tezilîler, hükümdarın Sünnî olması sebebiyle kendi inançlarını gizleyerek yaşamışlardır.

KAYNAKLAR

- Affan Saljuk. (1977). “*Saljuqid Period and the Persian Historiography*”. Islamic Culture, Haydarabad-Deken.
- Bayram, Mikail. (2010). “*Alaaddin Keykubad'ın İlmî Şahsiyeti*”. I.Alaaddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri, Konya.
- Bayram, Mikail. (2005). “*Danışmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sa:18.
- Chronique de Michel le Syrien, (1905). ed. et trad.: J.B.Chabot, Paris.
- Ebû'l-Ferec, Gregory Bar Hebraeus. (1945). *Ebû'l-Ferec Tarihi*, çev.: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Leknevî, Muhammed Abdu'l-Hayy. (1998). *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut.
- Er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman . (1957). *Râhatu's-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatlatı ve Sevinç Alameti)*, çev.: Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatnâme*, sad.:Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, İstanbul.
- Hasluck, F. W.. (1929). *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford.
- İbn Ebî'l-Vefâ, Ebû Muhammed Abdulkadir b. Ebî'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed. (1993). *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Riyâd.
- İbnu Battûta (1333-1335). *Seyahatnâme-i İbni Battuta (Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)*, çev.: Mehmed Şerif, İstanbul.
- İbnu'l-Adîm. (1987) *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, nşr.: Süheyl Zekkâr.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî. (1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Beyrut.
- İbnu'l-Esîr. (1963). *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye*, Mısır.
- İbnü'l-Esîr, 'Izzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerîm (1966). *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut.
- Kara, Seyfullah. (2007). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kazvîni, Zakeriyya b. Muhammed b. Mahmud. *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut.
- Madelung, Wilferd F.. (2003). “*Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler*”, İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik. nşr.: Sönmez Kutlu, Ankara: Kitabiyat Yayınları.

Neşrî, Mehmed. (1949). *Kitâb-ı Cihan-Nûma*, nşr.: Faik Reşit Unat - Mehmet A. Köymen,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turan, Osman. “*Kılıç Arslan II*”, İA, VI, İstanbul.

Witteck, Paul (1999). *Menteşe Beyliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.